

A manysi ditranzitív igék szintaxisa szemantikai megközelítésből

Sipőcz Katalin

SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék

Összefoglaló

Jelen tanulmány a manysi nyelv ditranzitív szerkezeit és ditranzitív igéit vizsgálja. A vizsgálat főképpen arra irányul, hogy a ditranzitív igék szemantikája befolyásolja-e a szerkeztválasztást. A manysiban kétféle ditranzitív szerkezet használatos. A tanulmány bemutatja, hogy a vizsgált szempontból a szerkezetek alternálódása teljesen szabadnak tűnik, bármely ditranzitív ige bármelyik szerkezetben szerepelhet. A szerkeztválasztás pragmatikai alapú, az ige szemantikai tulajdonságai nem befolyásolják.

Kulcsszavak: manysi nyelv, ditranzitív szerkezetek, ditranzitív igék, szintaktikai alternáció, lexikai hasadás

1. Bevezetés¹

Írásomban a manysi nyelv² ditranzitív igéit vizsgálom abból a szempontból, hogy a ditranzitív ige szemantikája befolyásolja-e azt, hogy melyik ditranzitív szerkeztípust használja a nyelv. Vizsgálatom alapvetően tipológiai indíttatású. Az utóbbi években meglehetősen sok tipológiai vizsgálat foglalkozott a ditranzitív igék és ditranzitív szerkezetek különféle tulajdonságaival. Az ezekben alkalmazott vizsgálati szempontok alkalmasak a manysi nyelv ditranzitív szerkezteinek elemzésére és tipológiai jellemzésére. A manysiban kétféle ditranzitív szerkezt alternálódása figyelhető meg. Az írás első részében definiálom a ditranzitív ige és a ditranzitív szerkezt fogalmát, ezt követően kitérek a ditranzitív igék szemantikai csoportosítására. A harmadik részben manysi adatok alapján elemzem a kérdéskört. Manysi nyelvi adataim egy kb. 300 ditranzitív szerkeztet tartalmazó adatbázisból származnak, melynek forrása egyrészt archaikusabb folklórszövegek, másrészt újabb írott szövegek és anyanyelvi adatközlők adatai. A pontos forrást az egyes nyelvi adatoknál adom meg. Jelen írásomban döntően északi nyelvjárási adatok szerepelnek, mely a manysinak napjainkban egyedüli beszélt nyelvjárása, s a manysi irodalmi nyelv alapja. (A manysi adat nyelvjárását csak akkor jelölöm, ha az nem északi nyelvjárásból való.)

¹ A tanulmány az OTKA K 101652 sz. kutatás keretében készült.

² A manysi nyelv az uráli nyelvcsalád finnugor ágának ugor csoportjába tartozik. Erősen veszélyeztetett nyelv, alig 1000 beszélője van, ők Nyugat-Szibériában, főképpen az Ob és mellékfolyói, a Szoszva és Szigva mentén élnek néhány faluban.

2. A ditranzitivitás

2.1. A ditranzítív ige és a ditranzítív szerkezet tipológiai megközelítésben

Ditranzítív szerkezetnek a ditranzítív ige által előírt argumentumszerkezetet nevezük, melynek szereplői maga az ige, az ágens (A), a recipiens (R) és a téma (T) (Malchukov–Haspelmath–Comrie 2010: 1). Vö.:³

(1)	a.	Mari	könyvet adott	Jánosnak.	Mary gave	John	a book.
	b.	Mari	mesét mondott	Jánosnak.	Mary told	John	a story.
	c.	A	T	R	A	R	T

A ditranzítív igék a háromargumentumú igék olyan csoportját alkotják, melyek jellemzően fizikai transfert fejeznek ki (*ad, küld, visz* stb.), de más, közeli szemantikájú igék is gyakran hasonló szerkezetben szerepelnek, s ebben az esetben ezek is ebbe a csoportba sorolódnak, pl. kommunikációs igék (*mond, mesél, énekel* stb.).

A ditranzítív szerkezetek tipológiai csoportosítása a monotranzítívakkal való összevetésen alapul. Aszerint különböztethetők meg a szerkezet típusok, hogy a ditranzítív ige T vagy R argumentuma jelenik-e meg ugyanolyan pozícióban, mint a monotranzítív szerkezet patiens (P). Ez alapján három fő szerkezetípust különböztethetünk meg: 1) indirektív típus (*indirect object construction*), ahol a P és T jelölése egyezik (2a), 2) szekundatív típus (*secondary object construction*), ahol a P és R jelölése egyezik (2b), valamint 3) neutrális típus (*double object construction*), ahol mind T, mind R azonos módon jelenik meg, mint a P (2c).⁴ (Malchukov–Haspelmath–Comrie 2010: 2–8) Vö.:

(2)	a.	Mari pénzt adott a lányának.
		T = P (≠ R) (IOC: indirect object construction)
	b.	Mari teával kínálta a vendégeket.
		R = P (≠ T) (SOC: secondary object construction)
	c.	Mary gave John a book.
		R = T = P (DOC: double object construction)

³ A tanulmányban használt rövidítések: A – Ágens; ACC – akkuzatívusz; ADJ – melléknévképző; CAUS – műveltető képző; DOC – *double object construction*; DU – duális; DX – képző; EV – evidenciális; INSTR – instrumentális; IOC – *indirect object construction*; LAT – latívusz; LOC – lokatívusz; NEG – tagadó elem; PASS – passzív; PL – többes szám; PP – névutó; PRS – jelen idő; PST – múlt idő; PTCL – partikula; PTCP – melléknévi igenév; R – Recipiens; SG – egyes szám; SOC – *secondary object construction*; T – Téma

⁴ Vannak még további típusok is: tripartitív (T ≠ R ≠ P) és horizontális (T = R ≠ P) szerkezetek, valamint szeriális igés (SVC) és possesszív (POS) szerkesztések, de ezek előfordulása az előbbiekhöz képest minimális, ezért ezekre nem térek ki.

2.2. A manysi ditranzitív szerkezetek

A manysi nyelvben kétféle ditranzitív szerkezet használatos. Az egyik az indirektív típus, melyben tehát a T a szerkezet szintaktikai tárgya,⁵ az R pedig *-n* latívuszdatívusz raggal, ritkábban hasonló szerepű névutóval jelölt (3). Az ige lehet alanyi és tárgyas ragozású.

- (3) (Kálmán 1976a: 77)
 Taw tinal-as-te ēka-te χon wańka-n.
 ő elad-PST-SG>3SG feleség-3SG has Ványka-LAT⁶
 'Eladta a feleségét a pocakos Ványkának.'

A másik a szekundatív típus, melyben az R a szintaktikai tárgy, és a T instrumentális raggal jelölt (4). Az ige néhány kivételtől eltekintve mindig tárgyas ragozású.

- (4) (Kálmán 1976b: 70)
 Nēnan am šopr-šonaχ-əl wāri-jayəm.
 ti(DU).ACC én ezüst-csésze-INSTR csinál-DU>1SG
 'Ezüst csészét készítek nektek (kettőtöknek).'

A szerkezetek passzivitálódhatnak is: a szekundatív szerkezet passzivizációja (azaz az R alanyi pozícióba kerülése) gyakoribb (5) – s ez tipológiailag is általánosabb –, de az indirektív szerkezet passzivizálódására (azaz a T alanyi pozícióba kerülésére) is akad példa (6).

- (5) R-passzivizáció (Dinislamova 2007: 11)
 (tan) tōnt tax ōs akw Buran-əl mi-w-et.
 (ők) aztán PTCL PTCL egy Buran-INSTR ad-PASS-3PL
 'Aztán még egy Buránt (motoros szánt) kaptak.'
- (6) T-passzivizáció (Dinislamova 2007: 8)
 Sverdlovski oblasť-ít mańši mir-n nemater n'otmil at majl-awe.
 szverdlovski körzet-LOC manysi nép-LAT semmi segítség NEG ad-PASS.3SG
 'A szverdlovski körzetben semmi segítséget nem nyújtanak a manysi embereknek.'

2.3. Az alternáció

Alternációnak nevezzük azt, ha egy nyelvben több ditranzitív szerkezet is használatos. Jól ismert jelenség ez, köszönhetően főképpen az angolnak, ahol az indirektív

⁵ Az északi manysiban – más manysi nyelvjárásokkal ellentétben – nincs akkuzatívusz rag, a mondat tárgya nominatívuszban áll, kivéve a személyes névmásokat, melyeknek minden nyelvjárásban van tárgyesete.

⁶ A manysiban az *-n* rag latívuszi és datívuszi funkciót is hordoz, valamint a passzív szerkezet ágense is ezzel a raggal jelölt. A glosszázásban egységesen LAT-nak jelölöm a betöltött funkciótól függetlenül. A tárgyas ragozású igealakokban és a birtokos személyragos névszókban a glosszázásban – a szuffixum szerkezetét követve – először a tárgy/birtok számára utalok, ezt követi az alany/birtokos száma és személye. Pl. DU>3SG: két tárgyra/birtokra utaló egyes szám 3. személyű rag. Alanyi ragozású ige esetén nincs tárgyra utaló glossza, csak a cselekvő személye és száma jelenik meg, pl. 3SG.

és neutrális szerkezetek alternálnának (vö.: *Mary gave a book to John. ~ Mary gave John a book.*).⁷ A manysiban – mint fentebb láthattuk – az indirektív és szekundatív szerkezetek alternációja figyelhető meg. Az alternálódás jelenségét illetően meg kell különböztetnünk az ún. szerkezeti alternációt (*alternation*) és a lexikai hasadást (*split*). Az előbbin azt értjük, hogy egy nyelvben ugyanaz az ige többféle ditranzitív szerkezetben is szerepelhet alapvetően ugyanolyan jelentéssel, bár pragmatikai, esetleg kisebb szemantikai eltérések lehetségesek a szerkezetek között. A lexikai hasadás esetén pedig azt látjuk, hogy egy adott ige határozza meg a használandó szerkezetet, s a *split* oka általában az adott ige szemantikájában keresendő. (Zárójelben megjegyzendő, hogy némely nyelvben a lexikai hasadás strukturális alapú: a morfológiailag összetett (képzővel alkotott) ditranzitív igék preferenciát mutathatnak bizonyos – például DOC – szerkesztésmódra (Malchukov–Haspelmath–Comrie 2010: 51). A manysiban a ditranzitív igék morfológiája nem befolyásolja a szerkezetválasztást.)

Nem ritka, hogy egy nyelvben mind az alternáció, mind a hasadás megfigyelhető. Például az angolban egyes igék nem „követik” a szerkezeti alternációt: a *say* (*sg to sy*) 'mond vkinek vmit' csak indirektív szerkesztésben fordul elő, a *present* (*sy with sg*) 'megajándékoz vkit vmivel' vagy *supply* (*sy with sg*) 'ellát vkit vmivel' pedig csak szekundatív szerkesztéssel állhat. Azokban a nyelvekben is lehet lexikai hasadás, melyek jellemzően egyféle ditranzitív szerkezetet használnak. A németben általában indirektív szerkesztés van, de pl. a *lehren* 'tanít' neutrális (DOC) használatú. A magyarban hasonló tapasztalunk, azaz az általános indirektív típus mellett szekundatív szerkesztés is megjelenik néhány ige esetében, szórványosan alternálódásra és lexikai hasadásra is található példa, vö. *ellát, megajándékoz, megkínál vkit vmivel*.⁸ (A jelenség lexikai-konstrukciós megközelítésű elemzésére l. Bibok (2008).)

3. A ditranzitív igék szemantikai csoportjai és szintaktikai megjelenésük

Mint fentebb láttuk (2.1.), a ditranzitív igék meghatározása kettős alapon nyugszik: egyrészt szintaktikai (ditranzitív szerkezetben szerepel), másrészt szemantikai alapú (transzfert fejez ki). Önmagában egyik megközelítés sem elégséges, hisz egyrészt a ditranzitívhoz hasonló szintaktikai szerkezetet más ige is előírhat (l. *Nekitámasztottam a hátamat a falnak.*), másrészt pedig a transzfer fogalma is meglehetősen „laza” sok nyelv ditranzitív szerkezeteit figyelembe véve (vö. *ad – mesél – táncol*). A tipikus ditranzitív ige esetén a transzfer fizikai jellegű, az R élő, a T pedig életelen, s a cselekvés végeredménye a T birtoklásában/helyzetében történő változás. Ilyen értelemben az *ad* talán a legtipikusabb ditranzitív ige.

A prototípus effektus érvényesül a ditranzitivitás esetében is. Megállapítható, hogy vannak prototipikus ditranzitív szituációk prototipikus ditranzitív igékkel, és vannak kevésbé prototipikus esetek. Míg a szintaktikai szerkezet adott, az ige ditranzitívval való besorolása szemantikai alapú. Az előbbi példákön szemléltetve:

⁷ A szakirodalomban ez datív mozgatás (*dativ shift*) névvel is szerepel.

⁸ Megfigyelhető, hogy a magyarban az alternálódó igéknél az igekötős ige jellemzően szekundatív típusú, míg az igekötő nélküli alak mind indirektív, mind szekundatív szerkesztésű is lehet: *kínál vkinek vmit, vkit vmivel – megkínál vkit vmivel, *megkínál vkinek vmit*.

a kérdés az, hogy transzfernek minősítjük-e az alábbi eseteket is: *táncot táncol valakinek, nekitámaszt valamit valakinek*. Míg a táncolás egyfajta mentális transzferként értelmezhető, a *nekitámaszt* esetén transzfer nem történik, ez utóbbit nem tartjuk ditranzitív igének.

A ditranzitív igék szemantikai jellemzésénél fontos tényezők az alábbiak:

- a cselekvés effektivitása, vö. *ad – küld*. Egyes nyelvekben, melyekben a cselekvés effektivitása meghatározó tényezője a ditranzitivitásnak – pl. mandarin –, akár a 'lop' jelentésű ige is ditranzitív szerkezetben szerepel erősen effektív szemantikai jegye alapján (Malchukov–Haspelmath–Comrie 2010: 52; Malchukov 2014);
- a cselekvés kivitelezésének módja (*ad – dob*);
- az, hogy a T birtok- vagy helyzetviszonyában történik-e változás (*ad – visz*);
- az R és T helye az élő–élettelen hierarchiában (pl. az *ad* tárgy általában élettelen, szemben a *bemutat* tárgyával, mely tipikusan élő).

A ditranzitív igéket tárgyaló szakirodalmak ismereteim szerint nem közölnek olyan szemantikai alapú csoportosítást, melyet kimerítőnek és egységesen alkalmazottnak tekinthetnénk. Az irodalomban megjelenő legáltalánosabb csoportok a tipikus transzfer igék (pl. *ad, elad, visz*), az okozott mozgás igéi (pl. *küld, postáz*), az ún. ballisztikus igék (*dob, gurít, hajít*), a létrehozás igéi jellemzően Beneficienssel (pl. *épít, készít, főz*), a kommunikációs igék (pl. *mond, mesél, énekel*), és az általában instrumentális „stratégiát” követő igék (pl. *etet, ellát, felszerel*). A tipológia ezeket a csoportokat vizsgálva foglalkozott a szerkezetválasztás jellemzőivel. A transzfer igéket gyakran tágabb értelemben kezelik, s közéjük sorolják az okozott mozgás igéit és a ballisztikus igéket is, mivel mindegyik csoport esetében végbe megy a fizikai transzfer, és alapvetően csak a transzfer kivitelezésének módjában mutatnak a csoportok eltérést. A továbbiakban ezt az elvet követve három csoportot fogok vizsgálni (transzfer, benefaktív és kommunikációs igék), valamint kitérek az instrumentális stratégia kiterjedésére az említett csoportokban.

Nyelvenként változatos, hogy a ditranzitív szerkesztésmód milyen mértékben terjed ki a felsorolt igéi csoportokra/csoportokra. Ebből következik, hogy nyelvenként eltérő, hogy mekkora a ditranzitív igék csoportja. Vannak nyelvek, melyekben a ditranzitív igék zárt szóosztályt alkotnak kevés számú taggal, s megfigyelhető, hogy e nyelvekben jellemzően ugyanazon jelentésű igék tartoznak a ditranzitív igék közé (Malchukov–Haspelmath–Comrie 2010: 50). És vannak nyelvek, amelyekben nagyon kiterjedt azoknak az igéknek a köre, melyek ditranzitív szerkezetekben jelennek meg. A manysi ez utóbbiak közé tartozik.

Írásom további részében arra a kérdésre keresem a választ, hogy a manysi nyelvben is létezik-e a lexikai hasadás szemantikai alapú jelensége. Előzetes válaszom a kérdésre az, hogy nem létezik. Ezt egyrészt manysi nyelvi megfigyeléseimre, ismereteimre alapozom, másrészt pedig arra a tényre, hogy a manysiban a szerkezetválasztást alapvetően az a pragmatikai elv irányítja, hogy a ditranzitív szerkezetekben a szintaktikai tárgy szerepét a mondat topikabb résztvevője tölti be.⁹ Tehát

⁹ Lambrecht (1994: 118) alapján megkülönböztetünk primér és szekunder topikot. A primér topik a mondat leginkább topik eleme, amiről a közlés szól (vö.: *aboutness*). A másodlagos topik is a situációban már ismert elem, de kevésbé folyamatos, kevésbé jelentős, mint az

az indirektív szerkezet akkor használatos, ha T topikabb, mint R (ami tehát a közlés új információja – l. (3) példamondat), s ennek megfelelően szekundatív szerkesztés esetén R topikabb, mint T (ami az új információ – l. (4) példamondat). Az R és T passzivizáció használatát is ugyanez az elv irányítja: a közlés topikabb eleme (amiről beszélünk) jelenik meg alanyi pozícióban.

Már Nikolaeva a hanti esetében, és Skribnik a manysi esetében is felfigyelt arra, hogy a szerkezetek „egyenrangúsága” jellemzi ezeket a nyelveket:

„Másképp az obi-ugor nyelvekben az indirekt tárgy mozgatása olyan grammatikai eszköz, melyet nem korlátoz semmilyen lexikális vagy szemantikai körülmény.”¹⁰ (Skribnik 2001)

„A nyelv szokatlanul engedékeny egyes stratégiák más területre való áttéréseit illetően. Azaz, az indirektív stratégia nem csupán az 'ad'-féle igéket jellemzi, hanem a skálán egy lépéssel lejjebb található 'etet' típusúakat is, valamint a szekundatív stratégia sem csak az 'ad'-féle kanonikus ditranzitív igékre jellemző, hanem az olyanokra is, mint a 'főz', melyeknek benefaktív bővítménye lehet. «Szintaktikailag mindkét csoport egyformán viselkedik.» (Nikolaeva 1999: 40).¹¹ (Malchukov–Haspelmath–Comrie 2007: 50)

Egy korábbi tanulmányomban a kérdéskört már érintettem (Sipőcz 2013), jelen írásomban részletesebben, s a tipológiai összefüggéseket is figyelembe véve szeretném vizsgálni a jelenséget.

3.1. A transzfer igék

A transzfer igék jelentésüket tekintve a legtipikusabb ditranzitív igék. Azt fejezik ki, hogy A cselekvése révén a T fizikai transzfer útján R-hez kerül. A transzfer igék szemantikailag nem egységeseek, további alcsoportokba sorolhatók. A transzfer ige kifejezheti a birtoklásban történt változást (*ad, elad*), valamint kiemelheti csupán a T helyzetváltozását, nem egyértelműsítve a birtoklás változását (*átnyújt, visz*). A transzfer igékhez sorolom az ún. okozott mozgás igéit, melyekben a T az A által előidézett cselekvés következtében, de nem feltétlenül az A közvetlen cselekvésével (pl. adásával) kerül R-hez (*küld, postáz, ajánl*). A transzfer igékhez tartozónak tekintem az ún. ballisztikus igék csoportját (*dob, gurít*), és további detartozó csoportot jelentenek még azok az igék, ahol a cselekvés nem pillanatnyi

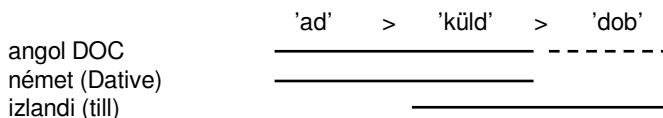
elsődleges topik. A pragmatikai és szintaktikai szerepek összefüggését tekintve a primér topik szintaktikailag jellemzően a mondat alanya, a másodlagos topik pedig a mondat tárgya. A szerkezetválasztás az obi-ugor nyelvek ditranzitív szerkezeteiben alapvetően tehát attól függ, hogy a T vagy az R argument szerepel-e másodlagos topikként (aktív szerkesztésmód) vagy pedig elsődleges topikként (passzív szerkesztésmód).

¹⁰ In Ob-Ugric languages, on the other hand, we find such indirect object promotion as a regular grammatical device practically independent of lexical or semantic limitations.

¹¹ The language is unusually liberal in allowing extensions of a particular strategy into another domain. Thus, the indirective strategy is found not only with 'give' verbs but also with 'feed' verbs, one step down the scale, while the secundative instrumental strategy is found not only with canonical ditransitives like 'give' verbs, but also with verbs like 'cook' with an optional benefactive. «Syntactically both groups behave identically...» (Nikolaeva 1999: 40).

(*dob*), hanem folyamatos (*nyom*).¹² A prototipikus ditranzitivitástól (*ad*) távolodva a Receptiens argumentum egyre tágabban értelmezendő, akár Beneficiens, Goal, Lokatív tematikus szerepekhez közeli tematikus szerepek jelennek meg, s [-ÉLŐ] jegy is jellemezheti.¹³ A kérdés tehát az, hogy a prototipikus ditranzitiv igéken túl (pl. *ad*, *visz*) a felsorolt igei csoportokban milyen mértékben jelenik meg a ditranzitiv szerkesztésmód.

A kutatások azt mutatják, hogy számos nyelv különbséget tesz a transzfer igék fenti alcsoportjai között. Az angolban például kiterjedt a DOC szerkesztés használata, a ballisztikus igékkel is lehetséges. A németben a prototipikus transzfer igék ('*ad*'-félék) és az okozott mozgás igéi használatosak egyformán (IOC), a ballisztikusak más szintaktikai szerkesztést kívánnak, míg az izlandiban mind az okozott mozgás, mind a ballisztikus igék másképpen működnek, mint az '*ad*'-félék. A DOC szerkesztést (is) használó nyelvekben a vizsgálatok szerint egyfajta gyenge implikáció is felállítható: ha egy nyelvben a '*küld*' és '*dob*'-féle igék előfordulnak DOC-ban, akkor az '*ad*'-félék is, ennek fordítottja viszont nem áll fenn: DOC '*küld*', ('*dob*') → DOC '*ad*' (Malchukov 2014). (A DOC szerkesztésmód ilyen fajta kitüntettségét alapvetően jelöletlen jellege magyarázza: mind az R, mind a T jelöletlenségét logikusan a tipikus ditranzitiv igéknél várhatjuk, hisz ezek szemantikája – az argumentumok valószínűsíthető élő/életlen jegyei alapján – biztosítja a két argumentum egyértelmű elkülönítését.)

1. ábra

A transzfer igék a germán nyelvekben (Malchukov 2014)

A magyarban azt tapasztaljuk, hogy mindhárom igecsoport állhat indirektív szerkesztésű ditranzitiv szerkezettel, de míg az *ad* datívuszi Recipienst kíván, az okozott mozgás igéi és a ballisztikus igék allatívuszi R-t (vagy névutós szerkesztést, pl. *felé*) is megengednek. Vö.:

- (7) a. A lány könyvet ad a bátyjának /*bátyjához.
 b. A lány könyvet visz a bátyjának / bátyjához.
 c. A lány labdát gurít a bátyjának / bátyjához.

A manysiban ezek az igei csoportok nem mutatnak eltérést szintaktikailag, bármelyik altípusához is tartozzanak, egyaránt alternálódnak, mind indirektív, mind szekundatív használatukra, mind pedig passzivizálódásukra van példa. Először

¹² Levin (2008) a transzfer igék csoportjait különféle eseménysémákkal jellemzi, vö.:

ad-féle igék: csak okozott birtoklás

dob-féle igék: aktivitás, okozott mozgás, okozott birtoklás

küld-féle igék: okozott mozgás, okozott birtoklás

¹³ Ezzel összefüggésben megfigyelhető a vonzatkeret „lazulása”, vö.: *Elküldi/postázza a levelet a hivatalnak ~ a hivatalba. A labdát a barátjának ~ a barátjához / ~ a falnak ~ a falhoz gurítja.*

lássunk példát a manysi *mīy* 'ad' előfordulásaira! A (8) az indirektív szerkesztésre példa, a (9) a szekundatívra, az ige mindkét típusú passzizválódására pedig I. (10) és (11).

- (8) (IOC) (VNGY IV: 338)
 tōrəm naŋən matər mi-s
 isten te.LAT valami ad-PST.3SG
 'Isten adott neked valamit.'
- (9) (SOC) (VNGY IV: 334)
 akw ēt ūnl-en-ən māyəs xūrəm-sat sajt-əl mīy-ləm
 egy éj űl-PTCP.PRS-2SG PP (-ért) három-száz rubel-INSTR ad-SG>1SG
 'Egy éjszakai virrasztásodért 300 rubelt adok (neked).'
- (10) (T-passzizváláció) (VNGY IV: 330)
 (am) jarm-ən ta-ke maj-we-s-əm
 (én) szegénység-LAT az-PTCL ad-PASS-PST-1SG
 'A szegénységnek, annak adtak engem.'
- (11) (R-passzizváláció) (VNGY IV: 326)
 kank-ä-n (...) akw' öln-päl-əl at maj-wə-s.
 báty-3SG-LAT egy pénz-fél-INSTR NEG ad-PASS-PST.3SG
 'A bátyja (...) egy fél pénzt sem adott neki.'

A következő mondatok a helyzetváltozást kifejező transzferigék használatát mutatják, a példákban a *toti* 'hoz' ige szerepel. Ezek esetében is lehetséges az alternáció, a (12) indirektív, a (13) pedig szekundatív szerkesztésű. A (12b) példában az R névutós kifejezés. A korpusz azt mutatja, hogy datívusz esetragos R is lehetséges, vö. (12a). A korpuszbeli adatok alapján nem állapíthatók meg a kétféle R használata közötti szemantikai és/vagy pragmatikai különbségek. Nem zárhatjuk ki, hogy a datívuszi R egyértelműsíti a tulajdonlásban történt változást, a névutós R pedig erre nem utal. (A magyar *A lány könyvet visz a bátyjának / bátyjához.* típusú mondatoknál is lehetséges ilyesfajta értelmezés.)

- (12) a. (IOC) (Dinislamova 2007: 9)
 Ākwa-te mānawn tot-ima, fīti-te öwəŋjāpāwəl-t
 egy-3SG mi.LAT hoz-EV.PASS.3SG kettő-3SG Ovenszafalu-LOC
 ölnə xōtpa-t-n tot-m-anəl.
 élő ember-PL-LAT hoz-EV.PST-SG>3PL
 'Az egyiket nekünk hozták, a másikat az Ovenszafaluban élő embereknek hozták.'
- b. (Dinislamova 2007: 67)
 Ta xōtal am oma-m palt fīt lēŋən
 Az nap én anya-1SG PP (-hOz) két mókus
 os fīt fīsup tot-s-um.
 és két vadkacsa hoz-PST-1SG
 'Aznap anyámnak (?anyámhoz) két mókust és két vadkacsát hoztam.'

- (13) (SOC) (adatközlő közlése)
 nānan am tēnut-əl tōti-yl-as-anəm
 ti.ACC én étel-INSTR hoz-DX-PST-PL>1SG
 'Ételt hoztam nektek.'

Az okozott mozgás igéi esetében hasonlót tapasztalunk. Példáiban a 'küld' ige szerepel: indirektív szerkesztést mutat a (14) mondat az északi nyelvjárásból, a (15) déli manysi példamondat R-passzivizáció, melynek alapja a szekundatív szerkesztésmód.

- (14) (IOC) (Dinislamova 2007: 9)
 Pjotr Gavrilovič ānemn jur-t-ane jot tīt kasētta-y
 P. G. én.LAT barát-PL>3SG PP(-vAI) két kazetta-DU
 tīt-ēs.
 küld-PST.3SG
 'P. G. két kazettát küldött nekem a barátaival.'

- (15) déli manysi (R-passzivizáció) (WV: 3.161)
 Nājār-āw-nā tīni-kar-l kīt-ānt-iw.
 fejedelem-lány-LAT étel-féle-INSTR küld-PRS-PASS.3SG
 'A fejedelemnő ételt küld neki.'

A ballisztikus igék szemléltetésére a következő mondatpárban a *liγ* 'lő' ige szerepel mindkét szerkeztípusban (16)–(17). Nem zárhatjuk ki, hogy a szekundatív szerkesztésmód lehetőségét az inkább Lokatív tematikus szerepet betöltő Recipients [+ÉLŐ] jegy biztosítja példánkban.

- (16) (IOC) (Kálmán 1976b: 64)
 Tonton-ojka piγ nāl liγ (tēnatenn).
 T.-öreg fiú nyíl lő.3SG űk(DU).LAT
 'A Tonton öreg fia kilőtte a nyílat feljűk.'
- (17) (SOC) (Kálmán 1976b: 64)
 (tēnten) nāl-əl liγ-aγmēn.
 űk(DU).ACC nyíl-INSTR lő-DU>DU1
 'Nyílat lővűnk feljűk.'

3.2. A benefaktív igék

Típológiailag meglehetősen általános jelenség a ditranzitív szerkezet kiterjedése a benefaktív típusokra (*benefactive extension*). Voltaképpen a Recipients szemantikai szerep átterjedése történik a Beneficiens szerepre (és húzódnak át további birtokosi szerepkörökre). Egyes nyelvekben a tipikus Beneficiens jelölése eltér a Recipients-től (vö. angol *build sg for sy*), másutt egybeesik. A magyarban Beneficiens esetén lehetséges a datív szerkesztésmód, de az *ad* használatától eltérően lehetséges névutós szerkezet használata is:

- (18) Ételt adtam a fiúnak ~ *számára. / Ételt készítettem a fiúnak ~ a fiú számára.

Egyfajta implikációs összefüggés itt is felállítható: ha egy nyelvben a benefaktív igék megengedik a DOC szerkesztést, akkor a prototipikus ditranzitívak, tehát az 'ad'-féle igék is: DOC benefaktív → DOC 'ad'. (Malchukov 2014)

A manysi példák azt mutatják, hogy akár Recipiens, akár tipikus Beneficiens szerepel a szerkezetben, mind a SOC, mind az IOC lehetséges.

(19) (IOC) (VNGY IV: 337)

Xõn-nə maner jomas wāri-yl-as-əm?
 fejedelem-LAT mi jó csinál-DX-PST-1SG
 'Mi jót tettem a fejedelemnek?'

(20) (SOC) (Kálmán 1976b: 70)

nēnan am šopr-šonaχ-əl wāri-jayəm.
 ti(DU).ACC én ezüst-csésze-INSTR csinál-DU>1SG
 'Ezüstcsészét készíték nektek (kettőtöknek).'

Figyelemre méltó tendencia figyelhető meg a benefaktív jelentésű példáknál a korpuszban: az újabb adatokban egyértelműen gyakoribb az R + *māyəs* 'részére' névutós szerkezet használata a Beneficiens jelölésére, szemben a régebbi folklór-szövegek latívusz ragos Beneficiensével, l. (21). (Ez értelemszerűen csak az IOC szerkezeteket érinti.) Úgy vélem, ez orosz hatást tükrözhet, ahol szintén indirektív szerkesztésmód van, melyben a Beneficiens prepozíciós NP (pl. *dlja detej* 'a gyerekek részére').

(21) (IOC) (Dinislamova 2007: 45)

Nē sāw wārmał-t takwi pāwləŋ χōtpa-ne māyəs wār-i.
 Nő sok dolog-PL saját falu-ADJ ember-PL>3SG PP csinál-3SG
 'A nő sok dolgot csinál a falubeli emberek részére.'

3.3. A kommunikációs igék

Mint korábban már utaltam rá (2.1.), az ún. kommunikációs igék a nyelvek zömében ditranzitív argumentumszerkezetűek. Esetükben az Ágens és a Recipiens között egyfajta mentális transzfer megy végbe. Vö.:

(22) a. Mari könyvet adott Jánosnak. Mary gave John a book.
 b. Mari mesét mondott Jánosnak. Mary told John a story.

A manysiban gyakoriak az olyan, mentális transzfert kifejező igék, melyekre jellemző, hogy az ige és T argumentuma azonos tőre vezethető vissza, pl.: *ēriχ ēryi* 'éneket énekel', *mōjt mōjti* 'mesét mesél', *potər potərti* 'történetet mond', *sāŋkwəltəp sāŋkwəlti* 'szankvaltapon¹⁴ játszik', *jikw jikwi* 'táncot táncol', *pojki pojki* 'könyörgést könyörög', *luńs luńsi* 'sírást sír' stb. Az ilyen szintagmák főképpen a folklór- és irodalmi szövegekben gyakoriak, s az obi-ugor folklórra egyébként is jellemző figura etimologizálás szerkezetet alkotnak. Természetesen a kommunikációs igéknek nem csak ilyen fajta tárgya lehet, más bővítményekkel is állhatnak, vö.:

¹⁴ A szankvaltapon a manysik húros népi hangszere.

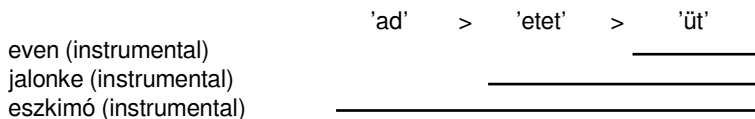
- (23) (Dinislamova 2007: 54)
 Mā-m pumasipa-l lāw-ilum.
 föld-1SG köszönet-INSTR mond-SG>1SG
 'Hazámnak köszönetet mondok.'

A kommunikációs igék is egyértelműen megerősítik a szerkezetek „egyenrangúságát”, a transzfer és benefaktív igékhez hasonlóan mindkét szerkesztésmód általános esetükben is. Az alábbi példák ezt illusztrálják, vö.:

- (24) a. IOC (Gyinyiszlama 2008: 10)
 lāteŋ mānawn lawi-yla-s-ən
 szó mi.LAT mond-DX-PST-2SG
 'szóltál hozzánk'
- b. SOC (Gyinyiszlama 2008: 10)
 lateŋ-l nanən lawi-t'e-luw
 szó-INSTR te.ACC mond-DX-SG.1PL
 'szólunk hozzád'
- (25) a. IOC (Dinislamova 2007: 15)
 Pjotr Gačrilovič mānawn potr-ət potert-as, ēry-ət ēry-əs.
 P. G. mi.LAT mese-PL mesél-PST.3SG ének-PL énekel-PST.3SG
 'P.G. meséket mesélt, énekeket énekel nekünk.'
- b. SOC (Gyinyiszlama 2008: 80)
 rōtne ēry-əl ēry-il-ilem
 szép ének-INSTR énekel-DX-SG>1SG
 'Szép éneket énekelek neked.'

3.4. Az instrumentális stratégia terjedése

Meglehetősen gyakori jelenség az instrumentális stratégia terjedése. Ez azt jelenti, hogy a prototipikus instrumentális igék ('üt valakit/valamit valamivel', 'etet valakit valamivel') mellett a ditranzitív igék argumentumstruktúrájában is megjelenik az instrumentális esetrag, azaz a tipikus ditranzitív igék (pl. transzfer igék) és a tipikus instrumentális vonzatos igék azonos szintaktikai szerkezettel állhatnak. Ezt illusztrálja az alábbi ábra is:

2. ábra

A ditranzitív–instrumentális kapcsolat (Malchukov–Haspelmath–Comrie 2007: 50)

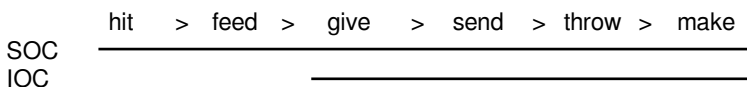
A jelenség háttérében az áll, hogy egyes igék esetében a Téma és az Instrumentum tematikus szerepek közeli (pl. *felszerel*, *ellát*, *(meg)ken* stb.), azaz a cselekvés eszköze és tárgya nem különül el élesen (vö. (26) példa). Már írásom fentebbi részei is mutatták, hogy a szekundatív szerkesztés, melyben a T

instrumentális esetraggal jelölt, meglehetősen gyakori a manysiban. Gyakorlatilag minden ditranzitív ige megengedi az SOC szerkesztést, és – mint láthattuk – a manysi ditranzitív igék köre igen széles. A kétféle szerkesztésmód egyenrangúnak tűnő használata azokban a ditranzitív igei csoportokban is megfigyelhető, amelyekben tipológiailag nem gyakori a szekundatív szerkesztés: a transzfer igék mind-egyik alcsoportjában (27) és a benefaktív igéknél is (28). Vö.:

- (26) (VNGY IV: 151)
 Maner-əl mēn naŋen ti-tt-ilēmēn.
 mi-INSTR mi(DU) te.ACC eszik-CAUS-SG>1DU
 'Mivel etessünk téged?'
- (27) (VNGY I: 21)
 Ań mōlal kit ēlm-ip kasaj-il maj-la-s-lēm
 akkor korábban két él-ADJ kés-INSTR ad-DX-PST-SG>1SG
 'Aztán pedig kétélű kést adtam neki.'
- (28) (Dinislamova 2007: 45)
 Ōma, naŋen sūp-əl junt-ilum.
 Anya te.ACC ruha-INSTR varr-SG>1SG
 'Anyám, ruhát varrok neked.'

4. Konklúzió

A fentieket összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a manysira nem jellemző a lexikai hasadás jelensége. Ennek hiánya, és a voltaképpen teljesnek tekinthető alternálódás arra utal, hogy a szerkezeteknek az információstruktúra által irányított választása olyan erős rendező elv, amely a prototipikus használatokon túl – feltehetően analógiásan – kiterjesztette a kétféle argumentumstruktúrát gyakorlatilag minden ditranzitív (és ditranzitív-közeli) használatra. A tipológiai szakirodalomban használatos ábrázolást követve az alábbi módon szemléltethetjük ezt a kiterjedést: (1) az instrumentális stratégia használata a teljes ditranzitív tartományt jellemzi, (2) az indirektív szerkesztés is teljes a ditranzitív tartományban, de a prototipikus instrumentális vonzatú (nem ditranzitív) igékkel értelemszerűen nem jelenik meg.

3. ábra

Manysi szerkezethasználata az egyes ditranzitív igei csoportokban

Hivatkozások

- Bibok Károly 2008. Az igék szemantikája és a szintaktikai alternáció. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 4. A szótár szerkezete*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 23–70.
- Dinislamova, Svetlana 2007. *Lavim l'orŋxanuw*. Khanty-Mansiysk: Poligrafist.

- Gyinyiszlamova, Szvetlana 2008. *Vízcepp*. Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó – Juhász Gyula Felsőoktatási Kiadó.
- Kálmán Béla 1976a. *Chrestomathia Vogulica*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Kálmán, Béla 1976b. *Wogulische Texte mit einem Glossar*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- [WV] Kannisto, Artturi – Matti Liimola 1951–1963. *Wogulische Volksdichtung*. Vol. I–VI. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Lambrecht, Knud 1994. *Information Structure and Sentence Form: Topic, Focus, and the Mental Representations of Discourse Referents*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levin, Beth 2008. Dative verbs A crosslinguistic perspective. *Linguisticae Investigationes* 31/2:285–312.
- Malchukov, Andrej 2014. Exploring the Domain of the Ditransitive Constructions: Issues in Lexical Typology. Előadás. Workshop on Ditransitive Constructions in a Cross-Linguistic Perspective. 2014. 09. 11. Pavia, Italy.
- Malchukov, Andrej – Martin Haspelmath – Bernard Comrie 2007. *Ditransitive Constructions: A Typological Overview*. Kézirat. <http://goo.gl/46x8cs> (2015. 10. 5.).
- Malchukov, Andrej – Martin Haspelmath – Bernard Comrie 2010. Ditransitive constructions: A typological overview. In Andrej Malchukov – Martin Haspelmath – Bernard Comrie (szerk.) *Studies in Ditransitive Constructions: A Comparative Handbook*. Berlin, Boston: De Gruyter. 1–64.
- [VNGY] Munkácsi Bernát 1892–1896. *Vogul Népköltési Gyűjtemény*. Vol. I–IV. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia.
- Nikolaeva, Irina 1999. *Ostyak*. (Languages of the World 305). Munich: LINCOM Europa.
- Sipőcz Katalin 2013. Ditranzitív igék a manysiban. *Nyelvtudományi Közlemények* 109:123–136.
- Skríbnik, Elena 2001. Pragmatic Structuring in Northern Mansi. *CIFU* IX/6:222–239.

A szerzőről

Sipőcz Katalin a Szegedi Tudományegyetem Finnugor Tanszékén dolgozik. Kutatásai középpontjában a manysi nyelv áll, melynek több lexikológiai és szintaktikai kérdésével foglalkozott. Az utóbbi időben a manysi ditranzitív szerkezeteket kutatja. *Elérhetősége*: sipoczka@gmail.com